

ДІЯЛЬНІСТЬ П. О. РУМ'ЯНЦЕВА В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ВИСВІТЛЕННІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У 1764 р. в Лівобережній Україні, яка як автономія входила до складу Російської імперії і мала офіційну назву Малоросія, імператриця Катерина II ліквідувала гетьманство, започаткувавши процес знищення особливостей її політичного, адміністративного і культурного розвитку. З цією метою вона призначила для управління Лівобережною Україною відомого російського полководця П. О. Рум'янцева.

За 25 років його діяльності Лівобережна Україна без будь-яких видимих потрясінь була інкорпорована до складу Російської імперії. Такий успіх політики російського уряду в Україні був забезпечений умілою адміністративною діяльністю П. О. Рум'янцева — Президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю.

Одним з перших дослідження діяльності П. О. Рум'янцева в Лівобережній Україні започаткував відомий історик, археограф і архівіст О. М. Лазаревський¹. У 1866 р. у передмові до праці «Обзрение Румянцевской описи Малороссии» він проаналізував організаційну діяльність генерал-губернатора при підготовці і проведенні опису, постановку ним мети і завдань та дав йому оцінку².

Діяльність генерал-губернатора Малоросії П. О. Рум'янцева і надалі привертала увагу О.М. Лазаревського. Вчений збирав матеріали про нього протягом всього життя і не маючи часу підготувати дослідження через свою зайнятість по службі у Київському окружному суді і Київській судовій палаті, намагався привернути увагу вчених до цієї історичної постаті. У 1887 р. у листі до відомого історика-аматора Г. Милорадовича він писав: «...когда и кто напишет книгу о Румянцеве? Я бы отдал тому все собранные мною материалы на обработку которых времени неть и не будеть»³.

Незважаючи на зайнятість по службі, вчений опублікував у 1888 р. розпорядження П. О. Рум'янцева по управлінню Лівобережною Україною, видані у 1779 р., а у 1889 р. побачила світ стаття О. М. Лазаревського про учителя майбутнього генерал-губернатора краю, яким, за даними Олександра Матвійовича був Тимофій Сенютович — племінник відомого печерського архімандрита Іоанникія Сенютовича (1715–1729)⁴.

Відсутність ґрунтового дослідження діяльності П. О. Рум'янцева, який відіграв важливу роль в переломний момент української історії змусила вченого звернутися до цієї проблеми напередодні відзначення століття від дня смерті П. О. Рум'янцева. У березні 1895 р. він опублікував у журналі «Киевская старина» матеріали до біографії президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю⁵.

У передмові до публікації він відзначив, що військова діяльність П. О. Рум'янцева привертала увагу дослідників. Проте відомостей про управління ним Малоросією після ліквідації гетьманства дуже мало. Крім того, вчений вважав, що архів генерал-губернатора, ймовірно, загинув. Лише деякі документи з його архіву були передані О. М. Лазаревському. Проте через нерозбірливий почерк П. О. Рум'янцева вчений не зміг їх прочитати⁶.

Олександр Матвійович зазначає у передмові, що дуже мало відомостей про генерал-губернатора як про приватну особу, яка мала складний характер і володіла 30 тисячами душ селян. Він згадує при цьому рукопис праці О. М. Марковича «Похвальное слово графу Румянцову-Задунайскому», який автор написав у 1811 р., коли йому виповнилося 20 років. Проте через десять років, у січні 1821 р., він написав на рукопису, що граф великий полководець, проте не велика людина, тому що був «завистливь, гордь, високомерень, любострастенъ, льстець, скупъ и корыстолюбивь», тому не заслуговує на похвальне слово⁷.

О. Маркович, на думку О. М. Лазаревського, міг особисто знати правителя Малоросії як приватну особу. Тому вчений вважав його відгук про П. О. Рум'янцева в цілому достовірним, проте наполягав, що оцінювати його треба за його справами. Тому прагнув видати як найбільше матеріалів про його життя і

діяльність. Як додаток до статті він опублікував відомості А. О. Ригельмана, сина О.І. Ригельмана, автора «Летописного повествования о Малой России», про життя П. О. Рум'янцева, «Пояснения к жизни графа», зібрані Гоголевим, а також уривки з біографічного нарису про графа, автором якого був його секретар М. Лесницький⁸.

Ознайомившись із статтею О. М. Лазаревського та його публікацією матеріалів до ювілею П. О. Рум'янцева, відомий історик Д. І. Багалій у листі до вченого від 19 жовтня 1895 р. запропонував йому увійти з пропозицією до Імператорського Російського історичного товариства у Петербурзі для видання у співавторстві документів, які висвітлювали діяльність в Лівобережній Україні президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю. Дмитро Іванович вважав, що Товариство прийме їх пропозицію і вони отримають можливість «...издать много и хорошо, получив даже за это гонорарь (чего обыкновенно не случается)»⁹.

Невідомо, що відповів йому Олександр Матвійович, але у листі від 6 листопада 1895 р. Д. І. Багалій знову запропонував О. М. Лазаревському спільне видання матеріалів до ювілею П. О. Рум'янцева. І все ж пропозиція не зацікавила вченого. У 1896 р. у журналі «Киевская старина» були опубліковані персональна стаття і замітки О. М. Лазаревського по цій проблемі.¹⁰

Причин відмови від співавторства ймовірно декілька. Індивідуаліст за характером, що проявилось і у науковій діяльності, О. М. Лазаревський, як правило, не працював у співавторстві. Гонорар за публікацію статей його теж не дуже приваблював. Про це знали тогочасні дослідники, зокрема В. О. Мякотін у листі від 8 грудня 1895 р. писав Олександр Матвійовичу, що «...вовсе не гонорар способен привлечь Вас к работе»¹¹.

Отже, йшлося про більш важливу для вченого можливість, враховуючи реалії Російської імперії, в якій царський уряд підозріло ставився до праць з української історії, проаналізувати діяльність в Лівобережній Україні П. О. Рум'янцева.

24 листопада 1896 р., на відзначення століття від дня смерті П. О. Рум'янцева, О.М. Лазаревський виступив з доповіддю на

засіданні історичного товариства Нестора-літописця, присвяченій його життю та діяльності, яка у повному викладі була опублікована у журналі «Киевская старина»¹².

У доповіді і у статті О. М. Лазаревський зазначав, що П. О. Рум'янцев, який був одним з найвидатніших полководців і адміністраторів доби імператриці Катерини II і за свої перемоги над Туреччиною отримав додаток до прізвища — Задунайський, помер 8 грудня 1796 р. «...въ деревенской тиши и въ одиночестве». Вчений наводить короткі біографічні відомості про нього, зазначає дату і місце його народження (1725 р., молдавське с. Стросенци), акцентує увагу на тому, що роки дитинства П. О. Рум'янцева і його виховання проходило в Малоросії, оскільки його батька, О. І. Рум'янцева, у 1738 р. було призначено її правителем. Пізніше це залишило, на думку О. М. Лазаревського, «глибокій следъ» у ставленні П. О. Рум'янцева до цього краю¹³.

Його вихователем, як встановив Олександр Матвійович, був Т. М. Сенютович, один з трьох братів вчених ченців (з них Іоанникій — відомий печерський архімандрит). Отже, Т. М. Сенютович був братом печерському архімандритові, а не його племінником як зазначав вчений у попередній статті). Він отримав освіту спочатку в Чернігівському колегіумі, а згодом за кордоном, де вивчав іноземні мови. За успіхи у навчанні сина О. І. Рум'янцев призначив Т. М. Сенютовича чернігівським полковим суддею¹⁴.

П. О. Рум'янцев став відомим як військовий стратег, на думку О. М. Лазаревського, у семилітню війну, а як адміністратор — з прийняттям імператрицею Катериною II рішення знищити гетьманство. Для реалізації своїх планів вона вибрала людину, яка зуміла тихо і спокійно ввести в Лівобережній Україні російські порядки. Вчений наголошує на умінні Катерини II підбирати людей для реалізації своєї мети. як це сталося і з 40-літнім П. О. Рум'янцевим, якому було доручено управляти Лівобережною Україною «...съ обширными полномочіями»¹⁵.

З ліквідацією 10 листопада 1764 р. гетьманства в Лівобережній Україні (яка в той час мала офіційну назву Малоросія) і призначенням П. О. Рум'янцева президентом Малоросійської колегії і генерал-губернатором краю йому було вручено царську

інструкцію щодо «коренного переустроювання» края*. Вчений наводить текст інструкції, в якій зазначалося, що Малоросія багатолюдна, велика за територією країна, з родючою землею, але Росія під час гетьманського правління отримувала від неї дуже мало користі і прибутків. Йшлося в інструкції і про непорядки, які на думку царського уряду існували в Лівобережній Україні: про поєднання військового правління з цивільним, застосування у судах чужих законів і прав, різноманітних зловживань старшини, переходів посполитих (селян) з місця на місце, недбалість народу до землеробства і ненависть до всього «великоросійського»¹⁶.

Катерина II поставила перед президентом Малоросійської колегії конкретні завдання: 1) ввести заборону на переходи селян; 2) провести ревізію в Лівобережній Україні; 3) згладити антагонізм між росіянами і українцями. Причину антагонізму імператриця вбачала у поведінці старшин, які лякали народ втратою прав і вільностей, тому наказувала спостерігати за поведінкою старшини і привертати їх і народ до себе «правдолюбством, безкорыстливостью, снисхождением и ласкою»¹⁷.

Вчений проаналізував діяльність П. О. Рум'янцева і виконання ним царської інструкції. Він описав приїзд президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю до м. Глухова, його поїздки по території Лівобережної України, яка тривала два місяці, для ознайомлення із станом її господарства і управління, його пропозицію Малоросійській колегії провести опис Лівобережної України. О. М. Лазаревський характеризує його як перший детальний перепис «податного» населення, в якому зазначено рухоме і нерухоме майно¹⁸.

Головним результатом перепису, на думку вченого, було закріплення станової приналежності населення. Генеральний опис став довідковим документом для «исканія вольности» козакам, яких козацька старшина перетворила у підданих. Інших завдань перед переписом, як вважав Олександр Матвійович, уряд не ставив¹⁹.

О. М. Лазаревський виділяє два періоди у діяльності П. О. Рум'янцева у Малоросії: 1) до введення загального «учреждения» губерній у 1782 р.; 2) після відкриття намісництв.

У першому періоді форми правління в Лівобережній Україні не змінилися. Рум'янцев виконував обов'язки того ж гетьмана, а Малоросійська колегія — Генеральної військової канцелярії. Проте новий правитель провів деякі зміни в системі оподаткування населення Лівобережної України. Так, замість натуральних повинностей на розквартировані в Лівобережній Україні російські війська, які викликали багато нарікань від населення, було введено квартальний грошовий збір по 1 руб. 2 коп. з кожної хати. Для збору грошей були призначені комісари, які мали супроводжувати війська і захищати жителів від зловживань²⁰.

Крім того, П. О. Рум'янцев провів зміни в персональному складі Генерального суду. Замість членів, яких щорічно обирали від кожного полку (на допомогу генеральним суддям), він призначив у 1767 р. постійних членів Генерального суду. Того ж року, він заборонив обрання козаками сотенної старшини. Причиною такої заборони стали зловживання при виборі сотника карибутівської сотні. Один з кандидатів на цю посаду цілий день поїв виборщиків горілкою. Тому Рум'янцев наказав, щоб кандидатів у сотенну старшину обирала полкова старшина і сотники, яких представляли на затвердження Рум'янцеву²¹.

Хоча «питьє могорычей», на думку О. М. Лазаревського, доходило «до крайностей» вчений все ж однозначно не підтримав ліквідацію виборності сотенної старшини, зазначивши, що важко визначити, який «порядок» був краще.²²

За цим коментарем можна судити про ставлення О. М. Лазаревського до цієї реформи П. О. Рум'янцева. Вчений був прихильником демократичних порядків і виборності, які існували в Українській козацькій державі, тому не підтримуючи зловживання, які існували під час виборів, він не підтримав і їх заборону.

У статті О. М. Лазаревського проаналізована політика правителя Малоросії щодо захисту українського народу від зловживань старшини, про що йшлося у царській інструкції. Вчений зазначив, що таких випадків не знає, хоча потреба у захисті булаⁱⁱ. На думку Олександра Матвійовича, для Рум'ян-

цева це було не завжди зручно, адже деякі з цих представників козацької старшини займали посади його найближчих помічників. Крім того, правитель Малоросії досить скоро став власником великих маєтностей в Лівобережній Україні. За даними вченого він володів більше ніж 23 селами, але О. М. Лазаревський вважав, що цей перелік неповний. Будучи скупим і користолобним, Рум'янцев при цьому дозволяв собі дії, несумісні зі своїм становищем і про це у статті наведені конкретні факти²³.

В той же час О. М. Лазаревський високо оцінив кадрову політику Рум'янцева, який уміло підбирав собі помічників із людей місцевих, тобто українців. Серед них вчений називає Безбородька, Завадовського, Чепу, Ясновського. Він відзначив характерну особливість адміністративної діяльності правителя Малоросії — відсутність «жестокости и крутых мер», а також «спокойное отношение къ делу» і відсутність поспішності із введенням «общерусских порядков». Вчений зазначив, що президент Малоросійської колегії і генерал-губернатор краю 17 років управляв Лівобережною Україною «...какъ бы при прежнихъ ея порядкахъ». За роки управління краєм, наголошував Олександр Матвійович, Рум'янцев підготував Лівобережну Україну до ще однієї реформи — відкриття намісництв. З цією метою він приручив козацьку старшину «благами міра сего», шляхетством і чинами, що і забезпечило успіх реформи. Крім того, з відкриттям намісництв для управління ними він призначив місцеві кадри. Отримавши від царського уряду право стати в ряди привілейованого стану, нові урядовці, на думку О. М. Лазаревського, ставали прихильниками реформ і забезпечили їх успіх²⁴.

У другому періоді своєї діяльності, як вважав вчений, П. О. Рум'янцев лише наглядав за адміністративною діяльністю різних чинів трьох намісництв, не віддаючи особливих розпоряджень. 24 січня 1787 р. він приймав у своєму домі імператрицю Катерину II під час її поїздки до Криму. Крім того, він представив Катерині II проект відкриття у містах і по великим селам шкіл, а також про заснування двох вищих училищ «для благородного юношества» і трьох — «къ воспи-

танію девиць». Тому О. М. Лазаревський вважав, що Рум'янцев, якого одні вважали гордим і «высокомерним,» а інші — простим і доступним ставився до Малоросії «добросердно», тому заслуговує на добру про себе пам'ять²⁵.

Як додаток до статті вчений опублікував документи про перебування П. О. Рум'янцева в Лівобережній Україні. Це лист князя П. С. Мещерського до графа П. О. Рум'янцева від 18 липня 1769 р. про господарство Вишенського маєтку і п'ять листів П. О. Рум'янцева до генерального писаря В. Г. Туманського. У примітці він зазначив, що листи публікуються з оригіналів, які зберігаються у графа Г. О. Милорадовича²⁶.

У тому ж номері журналу «Киевская старина», в якому опублікована стаття О.М. Лазаревського, присвячена життю і діяльності П.О. Рум'янцева, побачили світ ще дві замітки вченого про нього¹⁸. У них йдеться про особисті риси характеру графа, про його життя у своїх маєтках в селах Вишеньки і Ташані, в яких будівлі, де він жив, були зведені за зразком готичних замків, про прийом, який він влаштував імператриці Катерині II, про його величезні багатства. Вчений наводить відомості з рукописної повісті О. М. Марковича (1790–1865), видавця «Дневных записок» свого діда Я.Марковича, в якій зазначено, що в маєтках Румянцева було стільки грошей, що 20 тисяч асигнацій у нього з'їли миші²⁷.

На підтвердження величезних багатств графа О. М. Лазаревський наводить відомості з журналу його управителя О. Подлузького за 1792 р. У ньому зазначена кількість грошей, які зберігалися у коморі лише в одному маєтку графа у с. Черешенках. Вона становила величезну на той час суму — 105730 рублів. При такій кількості «бумажек», іронічно зауважує Олександр Матвійович, було чим і «мышамъ поживиться»²⁸.

Вчений проаналізував у іншій замітці господарство П. О. Рум'янцева. Він зазначає, що відійшовши від справ граф поселився у маєтку в с. Ташані, де і прожив до смерті. Проте він уважно слідкував за господарством маєтків. У кожній з шести економій графа був свій управитель, а в с. Вишеньках — головне управління маєтками. На цю посаду у 1792 р. граф призначив надвірного радника О. Подлузького²⁹.

В обов'язки О. Подлузького входив об'їзд маєностей графа і повідомлення про їх стан П. О. Рум'янцеву. Одне з донесень О. Подлузького про огляд влітку 1792 р. Кочурівської і частково Вишенської економії дало можливість О. М. Лазаревському проаналізувати стан господарства графа і його багатства. Так, у с. Кочурівці у графа був великий палац, в якому зберігалися у скринях дорогоцінні речі; дорогі турецькі попони для коней, уздечки, шаблі, кинджали, пістолети. В інших приміщеннях знаходилися у великій кількості кришталевий посуд, срібні, фарфорові речі, а також дорогоцінні вина та фаянсовий посуд, які Подлузький навіть не міг перевірити за описами, а тільки «наружно обзрел».³⁰

Поряд з палацом були заведені ставки, в яких розводили карпів, в оранжереї були лимонні, апельсинові та інші дерева, а також квіти. У саду розводили різні сорти яблунь і груш, на городі вирощували овочі, коноплю, на нивах — жито³¹.

Отже, О. М. Лазаревський одним з перших започаткував дослідження діяльності в Лівобережній Україні президента Малоросійської колегії та генерал-губернатора краю П.О. Рум'янцева. У статтях, замітках та виступі на засіданні історичного товариства Нестора-Літописця він навів короткі біографічні відомості про нього та проаналізував два етапи його діяльності, зосередивши головну увагу на реформах, проведених Рум'янцевим в Лівобережній Україні

Вчений довів, що в перший період своєї діяльності він провів Генеральний опис Лівобережної України, замінив натуральні повинності, які збирали з населення Лівобережної України на утримання російських військ, розміщених на її території, на грошові, відмінив виборність сотенної старшини і членів Генерального суду, тобто провів такі заходи, які не торкалися корінних змін в системі управління Лівобережною Україною. Через 17 років, приручивши козацьку старшину шляхетством і чинами, він провів адміністративну реформу, ліквідувавши полковий устрій Української козацької держави і ввівши намісництва.

У другому періоді управління краєм він лише наглядав за діяльністю урядовців

Олександр Матвійович встановив, що реформи, проведені П. О. Рум'янцевим, були направлені на задоволення потреб козацької старшини. Він приручив її «благами мира сего», чим забезпечив успіх у проведенні реформ. При цьому правитель Малоросії не забував і про себе, ставши одним з найбагатших людей в Лівобережній Україні. У своєму збагаченні він зловживав своїм становищем, тому не міг карати за це козацьку старшину і захищати народ.

Серед причин успішного проведення Рум'янцевим реформ в Лівобережній Україні вчений називає також відсутність поспішності із введенням загальноросійських порядків.

Намагання вченого привернути увагу дослідників до реформ, проведених П. О. Рум'янцевим а Лівобережній Україні, дало свої позитивні результати. По цій проблемі були опубліковані як окремі статті Д. І. Багалія і М. В. Стороженка, які побачили світ ще при житті О. М. Лазаревського, так і ґрунтовна праця Г. А. Максимовича, опублікована у 1913 р.³², тобто після смерті вченого, яка трапилася у 1902 р. Проте вийшов лише перший том праці Г. А. Максимовича. Через бурхливі події початку ХХ ст.: революції, громадянську війну, репресії радянської влади, які призвели до страти вченого, праця не була завершена. Тому реформи П. О. Рум'янцева в Лівобережній Україні через свою актуальність потребують подальшого дослідження.

---

¹ (Лазаревский Ал.) Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. — Чернигов, 1866. — Вып. 1. — 138 с.; *его же*. Обозрение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полков // Черниговские губернские ведомости. — 1873. — С. 14–19, 21–26. 39–51.

² (Лазаревский Ал.) Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. — Чернигов, 1866. — Вып. 1. — 138 с.

³ Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. — К., 1927. — Т. 2. — С. 321; Вчений не досліджував у статті проблему закріпачення селянства в Лівобережній Україні, оскільки у праці «Малороссийские посполитые крестьяне» довів процес закріпачення українського селянства козацькою старшиною. Царський указ від 3 травня 1783 р., на його думку, лише завершив цей процес. — Див. Лазаревський А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 68.

⁴ Распоряжения гр. П. А. Румянцева по управлению Малороссией 1779 г. / Публ. А. М. Лазаревского // Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 10, 12, 13, 19, 21, 23, 24, 25, а також окремих відбиток 59 с.; *Л.А.* Учитель графа П. А. Румянцева-Задунайского, Т. М. Сенютрович // Киевская старина (далі — КС). — 1889. — № 1. — С. 223–224.

⁵ *Л.А.* Материалы для биографии графа П. А. Румянцева-Задунайского // КС. — 1895. — № 3. — С. 385–404.

⁶ Там же. — С. 385–386.

⁷ Там же. — С. 386–387.

⁸ Там же. — С. 389–404.

⁹ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 67865–67869. — Арк. 3–3 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 4,4 зв.; Лазаревский Ал. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева // КС. — 1896. — № 12. — С. 374–394; *Л.А.* Черты характера гр. П. А. Румянцева // КС. — 1896. — № 12. — С. 80–81; Его же. Хозяйство гр. П.А. Румянцева // Там же. — С. 81–85.

¹¹ *Воронов В. І.* Листи російського історика В. О. Мякотіна до О. М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 635

¹² Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — 1898. — Кн. 12. — С. 4–6; *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцова // КС. — 1896. — № 12. — С. 374–394.

¹³ *Лазаревский А.* Указ соч. — С. 375.

¹⁴ *Лазаревский А.* Указ соч. — С. 374–375.

¹⁵ Там же. — С. 375.

¹⁶ При підготовці цієї інструкції в записці до статс-секретаря А. В. Олсуфьева Катерина II зазначила, що П. О. Рум'янцеву «...должно иметь и лисий хвост и волчий рот». Див.: *Круглова Т. А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. — М., 1989. — С. 26. Там же. — С. 376.

¹⁷ Там же. — С. 377; Інструкція, надана царським урядом П. О. Рум'янцеву, в часи підготовки О. М. Лазаревським статті до століття від дня його смерті, була вже опублікована. — Див.: Наставление, данное графу Петру Румянцеву при назначении его малороссийским генерал-губернатором, с собственноручными прибавками Екатерины II // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1871. —Т. 7. — С. 376–391; Проте, вчений у статті на неї не посилається.

¹⁸ *Лазаревский А.* Указ соч. — С. 378

- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. — С. 379.
- ²¹ Там же. — С. 379–380.
- ²² Там же. — С. 380–381.
- ²³ *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева. — С. 382.
- ²⁴ Там же. — С. 383–384, 386–387.
- ²⁵ Там же. — С. 388–390.
- ²⁶ Там же. — С. 390–394.
- ¹⁸ *Л. А.* Черты характера гр. П. А. Румянцева // КС. — 1896. — № 12. — С. 80–81; *Его же.* Хозяйство гр. П. А. Румянцева // Там же. — С. 81–85.
- ²⁷ *Л. А.* Черты характера гр. П.А. Румянцева. — С. 80.
- ²⁸ Там же. — С. 81.
- ²⁹ *Л. А.* Хозяйство гр. П. А. Румянцева. — С. 81.
- ³⁰ Там же. — С. 82.
- ³¹ Там же. — С. 82–83
- ³² *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П. А. Румянцева-Задунайского // КС. — 1883. — № 11. — С. 431; *Стороженко Н. В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // КС. — 1891. — № 8. — С. 478–493; № 9. — С. 455–465; *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин, 1913. — Т. 1. — 399 с.; *Ясь О.* Максимович Георгій Андрійович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. — К., 2004. — Вип. 2. — Ч. 2. — С. 243.